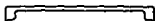

ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎԱՅ ՎԱՐՈՒՑ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՑ ԳԻՒՏԻՆ *

Տիրգրան յարքունիս գրաւելով զԱշտիշատ գիւղը, ընդ նմին գրաւեցաւ նաեւ Հացեայ կամ Հացեկաց դրախտն¹։ Սա կը գտնուէր յաշտից տեղերու բարձրաւանդակի ստորոտն՝ ծործորի մը մէջ փոքրիկ առուակի մը եզերքը։ Երեք բազիններն սարաւանդակի վրայ շինուած էին. աստուղցէն հագիւ քարէնէց մի ցածր կը տարածուէր Հացեայ Դրախտն, ուր Սուրբ Գրիգոր կեանարիայէն եկած ժամանակ, որպէս զի Վահէվահան մեհեանները քանդէ, Չորիք կանգ կ'առնեն և Հրեշտակի ձեռամբ կ'իմանայ որ Սրբոց կամքն է հոն հանգուցանել զիրենք. ուստի Ս. Գրիգոր վկայարան մը շինելով սրբոց նշխարքը պատուով կը տեղաւորէ. սա էր Յովհաննու մարգարէանոց կոչուածն², Թէպէտ Տրդատ պարգեւեց Աշտիշատն Գրիգորի և դարձաւ սեփականութիւն և ձեռական իշխանութիւն անոր տանը, սակայն բնակիչներն իրենց կորուսած ազնուական պատիւն չգտան երկար ժամանակ, և այդ Նախարարական տունն իւր բարձր չունէր նաեւ քրիստոնեայ թագաւորաց տաճարի մէջ։ Տրդատ ձեռական իշխանութիւն շնորհած էր Գրիգորի և իւր զաւակաց, որով Յուական որդիքն Պապն և Աթանազիւնէն գիւրեանց հոգեւոր պատուականութիւն, ստահակօրէն մերժելով, սիրեցին իրենց մարմնաւոր տոհմի ազնուականութիւնն և զինուորական վիճակն, և իրենց կին առին Տիրան թագաւորի քոյրերը, Պապայ կնոջ անունն էր Վարազդուխտ, իսկ Աթանազիւնին՝ Բամբիշն։ Ահա զա կը նշանակէ որ Գրիգոր ոչ էր «այլ մի օտարական և անաշխարհիկ»³ ինչպէս վկայարանութիւն գրողն երեակայեր է. այլ այնքան բարձր ազնուականութեամբ՝ մինչև փեսայանալ թագաւորին, որ ենթադրել կու տայ թէ կամ արշակունի ցեղէ պէտք էր լինել կամ ուրիշ թագաւորի մը զարմ։ Այս երկու ամուսնութիւնք

* Տես Բագմավէպ 1914 թիւ 2 էջ 49։

1. Եւ յաճախ յակն աղբերն ի ներքոյ սարաբարձր մեհեանաեղոյն Հերակլեայ, որ կայ դէմ յանդիման լիբիոն մեծի, որում Յուլն անուանեալ կարգան, ի բազնին տեղադրէ ի բացաւոյն իբրև քարքնկէց մի ներքոյ կուտ, ի զոյգն ծործորակին ի սակաւ անտառակին ի հացուտ պուրակին՝ որում անուն տեղոյն իսկ Հացեայ դրախտ կոչեն։ (Քուդ. Դպ. Գ. էջ 38)։

2. ... յերկրին Տարծոյ, որ էր մայր եկեղեցեացն Հայոց, մօտ յակն աղբերն՝ ուր ասնէր Գրիգոր զվկրտութիւն աշխարհազօր բազմութեանն, ի տեղոյն՝ որ անուանեալ կոչի Հացեայ դրախտ։ (Քուդ. Դպ. Գ. էջ 42)։ Դարձեալ՝ իբրև դարձեալ գայր ի կողմանց Յուանց, քարձեալ ընդդէմ իւր նշխարս ինչ յսկերացն մեծի մարգարէին երանեալ Մկրտչին Յովհաննու... և զեռ ընդ փոքր ձորակ մի անցանել կամէին ընդ Շուր մի սակաւ, գտնել առին սպիտակ ոորից կառացն՝ ուր կային գանձք աստուածային՝ նշխարք նորա, ոչ կարացին հանել ընդ ձորակն։ Եւ յայնեալ առ Գրիգոր Հրեշտակ Տեառն ասէ. Հաճեցաւ Տէր բնակել սրբոց Աստուծոյ ի տեղաւոր։ (Աղաթ. էջ 607-608)։

3. Աղաթ. էջ 50։

հաւասարապէս երջանիկ չեղան: Պապ անորդի ելաւ աշխարհէ, իսկ Աթմանագինէն ունեցաւ մի որդի միայն՝ Ներսէս անուն: Սակայն Բուզանդ կը յաւելու որ թէպէտ Պապայ բուն կնոջն զաւակ չմնաց, բայց նա ունէր մի հարճ Տարօն գաւառի Կարճագատաց Հացեաց գիւղէն, և Հացեակացի հարճէն մնացեր է մի զաւակ, որի անունն Վրիկ կը կոչուէր¹:

Բուզանդ տարօրինակ է իւր պատմագրութեան մէջ. նկատուած է որ նա ժամանակի մարդն է, ապրած է այն պատմութեանց մէջ զոր կը գրէ իբրեւ ականատես և զործող: Նա ուրեք ուրեք պատմածներու մէջ այնպիսի սուր և խորհրդաւոր դիտողութիւններ և ակնարկներ կ'անէ, զոր չէ մարթի համարել թէ առանց պատճառի և նպատակի լինի. այդպիսի նկատողութեանց մին է Պապայ հարճի մասին տուած ծանօթութիւնն, որ ըստ ինքեան լուրջ մատենագրի համար ծիծաղելի էր յիշատակել մի աննպատակ դէպք, ինչպէս մի հարճից զաւակի մը ծնունդն. ո՛րքան հարճեր ծներ են զաւակներ և մնացեր են անյիշատակ, մոռացութիւնն ծածկել է հետախաղաղ. բայց ո՛չ Կարճագատաց Հացեաց գիւղի հարճին: Բուզանդ ունեցեր է իւր մտքի մէջ մի խորհուրդ, մենք պէտք է զայն բացատրենք: Նախ յիշելը թէ Աթմանագինէին մնաց մի արու զաւակ իւր Բամբոյն կնոջն, շատ հասկանալի է. վասն զի այդ զաւակն եղաւ Ս. Ներսէս «այր սքանչելի և զարմանալի» և մեր տոհմային պատմութեան ամենամեծ դէմքն, ուստի ծնողի և որդւոյ յիշատակութիւնն միմեանց փառքը կը յաւելուն: Իսկ ի՞նչ մեկնութիւն կարող ենք տալ Պապայ մասին բաւական խնամքով և մանրամասնօրէն գրուածին, որ իւր բուն կնոջն զաւակ չունեցաւ, բայց իբր յապօրինի(?) անկողնէ ունեցաւ մի զաւակ, հարճէ մը ծնած, որ Կարճագատաց գիւղէն էր և այդ տղայի անունն Վրիկ կոչուում էր:

Բուզանդ ականերև ունեցեր է աչքի առաջ մի հազուագիւտ դէպք այդ յիշատակութեան մէջ, և մնացած պատմութիւնն լռութեամբ անցեր է, երկիւղ կրելով անշուշտ ստուեր մը ձգելու մի մարդու վրայ, որի ապագան այնքան մեծ, այնքան փայլուն պիտի լինէր, մինչև գերազանցել քան զամեն ժամանակակից առաքինիքն՝ և այդ մարդն էր Մեարովըն «ի Տարօնական գաւառէ, ի Հացեակաց գիւղէ, որդի առն Երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»:

Գրիգոր Լուսաւորչի թոռներ, Աթմանագինէն և Պապն, մի մի զաւակ ունեցան: Պապն, իր բուն կնոջ մահուանէն յետոյ անշուշտ՝ երկրորդ ամուսնութեամբ՝ Հացեակացի հարճի հետ, կ'ունենայ զՎրիկն. իսկ Աթմանագինէն՝ զՍ. Ներսէս: Գրեթէ մի և նոյն բնի մէջ ծնած և անած ազնուազարմ մանուկներ, ո՛րքան տարբեր կերպարանքով կը ներկայացնէ մեզի ժամանակակից պատմութիւնն: Բուզանդին բառ կը պակսի գովելու և փառաբանելու զՆերսէս, իսկ սորա հօրեղբոր որդին՝ հագիւ

1. Բայց Պապայ ի բուն է կնոջն ոչ մնաց, այլ էր նորա հարճ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեաց գիւղէ կարճագատացն. և մնաց որ ի հարճէ անտի ի Հացեակացոյն, որում անուն իւր որդւոյ հարճին Վրիկ կոչէր: (Բուզ. Դպ. Գ. ԳԼ ԺԹ):

2. Խոր. գերբ Գ. ԳԼ ԿԻ:

3. Կորիւն էջ 6. Վնեաբէկ:

փախստական յիշատակութեամբ կը թողու մեզի, այն էլ մի տարակուսական մանկական անուն, ոչ միայն՝ այլ և աղճատուած, կարճատուած ասանք, Վրիկ, ըստ գիւղական կոչման։ Խորհրդաւոր է Բուզանդ իր գրածներուն մէջ։

Տիրան թագաւոր տարակոյս չկայ որ արքայավայել խնամք ունեցած է իւր թոռները կրթելու, որոնք նախկին դաստիարակութիւնն Յովհաննու Մարգարէանոցի մէջ ընդունած են և ապա ուղարկուած ի կեսարիա յուսումն յունարէն դպրութեան։ Ներսէս իւր բովանդակ կենսագրութեամբ մի լուսաւոր կոթող է, որ կը նշողէ Հայաստանի ամեն կողմերն. մի հրաշալի արծիւ է որ թեատարած կը խոյանայ ի պաշտպանութիւն թագաւորական թագին, ազատաց և իրաւագուրդ շինակաւաց. Ներսէսի լոյսի մէջ ամեն ոք խաւարեր է, իսկապէս Հայաստանի Տէրն է և Հայրն։ Տակաւին մինչ աշխարհիկ կենսք վարէր, մտաւոր և հոգեկան ձիւրքերով և մարմնայ արութեամբ և վայելչութեամբ անհամեմատ էր, նմանը չունէր նախարարներու մէջ, միտ դնելով այն գեղեցիկ նկարագրութեան զոր մեզ հասուցեր է Բուզանդ¹։ Բայց Վրիկի մասին ոչ մի բառ, ոչ մի զրոյց. զարմանալի է այդ լռութիւնն։

Բայց մի բան դիտուած է որ Ներսէսի վարուց զրոյն եղած է մի ընտանի և ներքին մարդ, որ նորա հետ կարողացել է մանեւ նաեւ թագաւորական տան սեմէն, ընտանեանալ ամեն նախարարական տներու հետ, որով այնքան մանրամասնօրէն կը նկարագրէ իւր ժամանակի մարդկանց, իշխանաց, թագաւորաց բարքն ու վարքն, հին և նոր սովորութիւնք, վարչական թերութիւնք և բարեմասնութիւնք եւայլն։ Ընդհանրապէս կարծուած է Փաւստոս ժամանակագիրն, որ անշուշտ այլ անձն լինելու է այն Փաւստոսն որ զՆերսէս սարկաւազ ձեռնադրեց. Բուզանդ զՓաւստոս Երեմի² կ'անուանէ։ Սակայն զարմանալի է որ այդ Երեմիի Եպիսկոպոսն է արդեօք Ս. Ներսիսի թաղման ներկայ եղող, թէ այդ յիշատակութիւնն մի եկամուտ ցlossa համարելու է, քանի որ շարագրութեան կարգն այդ կը թելադրէ, ուր Փաւստոս և Տրդատ երկու « և » ով միջանկեալ են ընդ « Պաշտօնէից եկեղեցւոյն » « և Մուշեղ Սպարապետին », առոնք բաւական էին հապճեպով սրբոյն մարմինը ուճարգործութեան վայրէն փոխադրել իւր սեփական գիւղի ի թիւլ. ուր հանդիսապէս կը կատարուի յուղարկաւորութիւնն ի գերեզման։ Իսկ երրորդ Փաւստոս Եպիսկոպոս Զորթ Ներքինոյ հետ աղքատանոցներու տեսչութեան պաշտօնով միշտ գաւառներ կը պտըտէր, և հազիւ թէ զբաղած լինի քաղաքական կամ եկեղեցական խնդիրներով, որով մի այնպիսի բարդ և նուրբ պատմութիւն գրեթէ անկարելի էր գրել մէկի մը որ քաջ առ քաջ հետեւած չլինի թէ Ներսիսի և թէ ժամանակակից

1. Այլ է ժամանակին յայնմիկ էր ի վարս զինուորութեան, ի զորակալութեան, սերելի սենեկաւտ արքային Արշակայ, հաւատարիմ ի վերայ ամենայն կարգաց կենաց թագաւորութեան ի ներքոյ և արտաքոյ, Այլ էր սա մեծ և բարձր ցանկալի հասակաւ և վաշտակ գեղջով, զի ոչ գտանէր ուրեք նման նմա զգեցնկութեանն ի վերայ երեսաց երկրի, տննչալի, ցանեալի, զարմանալի. և աւագին ամենայն նայեցող տեսողաց և նախանձելի յարութեան ի զինուորական կրթութեան. (Բուզ. Դպ. Դ. Գ. Գ.)

2. Եւ կոչեցին զԵրեմի եպիսկոպոսն՝ որուս անուն էր Փաւստոս. (Բուզ. Դպ. Դ. Գ. Գ. էջ 70).

Թագաւորաց գործերուն, հասարակական ոգւոյն և հոսանքին. և այդ միակ կարող և սրահայեաց մարդն մեզի կ'իրեի Պապայ հարճորդին Վրիկ, որ իւր ծագումով և ուսմամբ ամենայարմարն էր ներքին մարդ լինելու և կարող հաւատարմութեամբ զրի առնուլ ինչ որ կը տեսնար աչքով և կը լսէր ականջով: Ոչ ոք աւելի քան Վրիկն կրնար հիանալ, սքանչանալ Ներսէսով և ոչ այնքան դառնացած ոգւով կշտամբանք և յանդիմանութիւն և անէծք զրել Արշակունեաց տան, երբ Ս. Ներսէսի մահուանէն յետոյ Պապ առ նախանձու և ատելութեան կը ջնջէ ամե. նայն բարեկարգութիւն զոր արել էր և հաստատել Ս. Ներսէս իւր իշխանութեան տակ գտնուած գաւառներու մէջ, և այս ամենքի վերայ կը գրաւէ յարքունիս Եկեղեցւոյ հողերը, զոր տուած էր Տրդատ Ս. Գրիգորի¹: Մի օտարական յոյն ժամանակագիր չէր կարող այն իրաւացի ցաւն զգալ և ոչ այն անողոք զրիչն գործածել, ինչպէս Վրիկ, իւր հօրեղբօր որդւոյ համար, որոյ մեծագործութիւն այնպէս խժժարար առաթուր զարկաւ Պապ և զրկեց Եկեղեցին և եկեղեցականները իրենց հասոյթէն և համարձակութիւն տուաւ հեթանոսութեան և կռապաշտութեան հակողներուն յայտնապէս շատ տեղեր կոոց պատկերներ կանգնելու²:

Ի զուր թուի ջանալ պաշտպանել այն կարծիքն որ Բուզանդի գրիչն յոյն լինի ազգաւ, զի մատենագրի ոգին այդ կարծեաց դէմ կ'աղաղակէ. նա ամեն մի պատմուածքի մէջ հայկական նկարագիրն, ազգային զգացմունքներն կը ցոլացնէ կարմիր թելի նման, որ օտարի համար ոչ թէ շատ դժուար՝ այլ և անկարելի բան էր: Մինչդեռ Վրիկ ազգաւ և հայրենեօք հայ, նախանձաւոր իւր տոհմի և ազգի մեծութեան և փառաց սկսած Ս. Գրիգորէն մինչև Ներսէս՝ սքանչելի շրջանակի մէջ կը դնէ անոնց պատկերը. և զուգակշիռներու մէջ զերադաս քան զարշակունիս: Տեղեակ է նա ամենայն դիւանագիտական արուեստին, քաջ վարպետի մօտ աշխատեւ է, և այդ արուեստը, արքունի դպրութիւնը, Թագաւորաց գործերը յիշատակագրել, պիտի աւանդէ Վրիկ իւր որդւոյն, դրոշմելով նախ անոր մատաղ սրտի մէջ Ներսիսի առաքինութիւնն, իսկ մտաց մէջ արտաքին գիտութեանց հմտութիւնն. որով նա կորիւնէն կրկին տեսակաւ երանելի պիտի կոչուի, մին իւր առաքինի վարուց համար և միւսն Մեսրոպայ Հայր լինելուն:

*
* *

Մեր ուսումնասիրութեան սկիզբն յայտարարեցինք որ նպատակ դրած ենք լուսարանելու Կորեան տուած հակիրճ տեղեկութիւնը Մես.

1. Իսկ Թագաւորն Հայոց Պապ.... ոչ յազնցաւ մահուամբ նորա (Ս. Ներսէսի) այլ ջառախաւ թէ զինչ միանգամ կարգը իցեն ուղղութեան ի Ներսիսէ եղեալ յեկեղեցւոյն, եղծեսցէ և խանգարեսցէ.... Եւստ ևս յարքունիս զհոգ եկեղեցւոյն, զոր տուեալ էր Թագաւորին Տրդատայ... (Բուզ. Դպ. Ե. գլ. 1Ա):

2. Յետ ելլից նորա յաշխարհէն բազում գաւառք Հայոց և բազում մարդիկ ի հնութիւն դիւանապետութեան դարձան, և ընդ բազում տեղիս Հայոց կուսն կանգնեցին ի համարձակութենէ Թագաւորին Պապայ... (Բուզ. Դպ. Ե. գլ. 1Ա):

ընդհանուր մասին թէ «էր ի Տարօն գաւառէ, ի Հացեկաց գեղջէ որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»:

Խօսեցանք բաականօրէն Տարօն գաւառի և անոր բնատեղանց վրայ, ապացուցանելով որ Վահագնի ցեղէն էին և քրմական պաշտօնով և իշխանութեամբ ճոխացած:

Նկարագրեցինք Հացեաց դրախտի տեղը և դիրքը, Աշտիշատու Մեհենատեղեաց մի մասը, որ գրաւեցաւ յարցունիս և բնակիչքն կոչուանելով Տանուտէրական պատին կոչուեցան կարճագատը: Արդ կը մնայ բացատրել և հաստատել թէ կորեան երանելի Վարդանը, ոչ այլ ոք է բայց եթէ Քուզանդի վրիկն, որ կարճագատաց Հացեաց դրախտի հարճէն ծնեւ էր, որդի Պապայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին: Չայս ապացուցանելու համար, հարկաւոր է բացատրել թէ ինչպէս վրիկն կարելի է նոյնացնել Վարդանի հետ: Եթէ համոզիչ լինի մեր տուած լուսաբանութիւնն, հարցն ինքնին իւր լուծումն պիտի ստանայ, քանզի Հացեաց դրախտէն ուրիշ Վարդան ելած չէ, որոյ ժամանակն իսկ զուգընթաց Ներսէսի հետ, զուգահաւասար Ս. Սահակայ ընծայած է Հայ ազգին իւր պանծալի զաւակն:

Ուրեմն մինչև այն համոզման գալու որ վրիկն նոյն է Վարդան անուան հետ, ուշ դարձուցինք շատ մը հայկական անուանց վրայ, որոնք յիշուած են նոյն իսկ Քուզանդի մէջ և որ այժմ ժողովրդեան գործածութեան մէջ է: Այդ անուններէն շատն կրճատուած են, աղճատուած են, և զրեթէ բնութենափոխ եղած են: Այդպիսի անուններ որ մեր միւս դասական մատենագրաց մօտ գեղեցիկ հնչիւն անուններ են, ընդհակառակն Քուզանդի մէջ բարբարոս ձայն մը ստացած են, շատ անգամ միավանկ և ձայնաւորները սղուած: Այս սովորութիւնը՝ մանաւանդ հայկական աւանունց՝ մինչև ցարդ պահուած է առաւելապէս Բուրդ ազգի և Հայ ռամիկ ժողովրդեան մէջ. քրիստոնէական անուններն ևս նոյն ոճով կրճատուած և սղուած են:

Օրինակներով բացատրեմ ասածներս.

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՔ	ՔՐԻՍՏԻԱՆ ԵՒ ՌԱՄԻԿ ՀՆՁՄՈՒՆՔՈՎ
Արիստակէս—Ռատակէս	== Ռատո կամ Ռրատոմ
Մաշտոց	== Մատո
Բագարատ	== Բագո կամ Բգո
Տիգրան	== Տիգո
Խաչ	== Խոչ
Վահրամ	== Վաամ
Հմայեակ	== Համո կամ Հմո կամ Ըմո
Համազասպ	== Համգէ կամ Հմգէ կամ Հըմէ
Աւգա (Օտա)	== Աւո
Սլաք	== Սլո
Յուսիկ	== Յուսո
Սամուէլ, Շմուէլ	== Սմո կամ Շմո
Սարգիս	== Սգո
Ասատուր (Աստուածատուր?)	== Ասո

Դաւիթ	==	Դւօ
Սատոյ	==	Սատոյ
Մկրտիչ	==	Մկօ
Խաչատուր	==	Խեչօ կամ Խչօ
Կարապետ	==	Կրպօ
Կիրակոս	==	Կակօ
Վարդուհի կամ Վարդուն	==	Վառօ
Վարդանիկ	==	{ Վրիւ՝ } Փարպ.
		{ Վրէն }
		{ Վրիկ Բուզ.
		{ Կարօ
Կարապետ	==	{ Կրպէ
		{ Կպօճ

Եւ այսպէս շատ անուններ:

Վարդանէն—Վրիկ կամ փոխադարձ ալակերպութիւնն հաւաստեալու համար, Վարդան անունն երկու ձևի տակ մեզի կը ներկայանայ. մին Կորեան մէջ, յիշելով Ս. Սահակի թողը զՎարդան, ասէ որ կուչուէր Վարդկան (թերևս ուղիղն Վարդկուն). այս տեղ արդէն Կ երևան կու գայ. իսկ երկրորդ Վրթանէս, յունական ձևէն առած Վարդանէս. այսոր մէջն ունինք Ա կորուստն. որով Վարդանի փաղաքշականն Վրդանիկ կամ Վրթանիկը՝ ժողովրդի բերանը պիտի փոխուէր շատ բնականաբար Վրթիկ կամ Վրիկ, ինչպէս են վերոյիշեալները: Եթէ այսքանը բաւական չէ համոզելու, նոյն Բուզանդէն կը յիշենք մի այլ անուն, որ երկու ձևի մէջ անհաւատալի պիտի երևար նոյնութեան եթէ տարբեր պատմիչներ զայն չյիշատակէին: Կը խնդրուի նախ կարդալ Բուզանդի գրածն. «Այրս այս թաղ՝... ձեռասուն էր սա եպիսկոպոսապետին Ներսէսի... Եւ էին նորա երկու դստերը. և ետ զմինն Ասրկոյ ումնն կին (ի զաւակն Աղրիանոսի և ազգակից թաղայ) և զկնի տներոյն իւր, նա կալաւ զաթոռն թաղայ՝»: Ապա Խորենացու գրածն. «Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց յեպիսկոպոսապետութիւն Հայոց Ասպուրակէս ամս հինգ՝»: Ո՞վ կարէ ասել որ Ասրկոյ և Ասպուրակէս մի և նոյն անունն լինին և սակայն մի և նոյն անձն է: Որով ասել է թէ Բուզանդ ժողովրդական ձևով գրած է Ասպուրակէսն՝ Ասրկօ կամ Ասրկոյ. կը հետեի ուրեմն նոյն օրինակաւ և Վարդանն, Վրդանիկն կամ Վրթանիկն ևս

1. Նշելով իսկ անհասկանալի անուններն երեւի իշխանաց և նախարարական տներու որպէս. Զոմէ. Վորոթ. Գորոթ. Բատ և այլն:

2. Թաղ ազգակից էր Աղրիանոսի որ ցրմաց ցեղէն էր և Հացեկաց գիւղէն. (Ազմթ. էջ 629-30):

3. Յետ ժառանգ Շահակայ եպիսկոպոսի եկաց զուրիս եպիսկոպոսաց Ասպուրակ ոմն ի զաւակէ Աղրիանոսի... (Բուզ. Գալ. Զ. զլ. Դ. էջ 264 — զլ. ԺԵ. էջ 274):

4. (Խորենացի գիրք Գ. զլ. ԽԱ) Զարմանալի է և զիտելի որ Բուզանդ թաղայ զստերաց մին կը յիշէ որ Ասրկոյի հետ կ'ամուսնանայ, իսկ միւս զստեր համար կը լռէ, մինչ նա եւս երեւի նախարարական տան մը հարս գնացեր էր, Ապաշունեաց ազգին: Դա ցոյց կու տայ թաղայ ցեղի բարձրութիւնն և ազնուականութիւնն: (Խորենացի գիրք Գ. զլ. ԼԲ):

ըստ ընտանեկան կոչման զբաժ է վերիկ¹։ Կարելի է զեռ դիտել տալ որ վարդան անունը պատահաբար դրուած չէ հարճէն ծնած տղուն, այլ ինչպէս սովորութիւն է ամեն տան և տոհմի մէջ պապերի անունը թողնելին զնել, այսպէս Պապ իր ունեցած միակ որդոյ անունն կոչել է վրթանէս իւր հաւուն յիշատակն կենդանի պահելու համար։ Ուստի պէտք է ընդունել որ Կորեան յիշած Հացեկացի վարդանն, նոյն է Բուզանդի վրիկի հետ, որով ստուգած կը լինինք Ս. Մեսրոպայ ծագումն։ Յետոյ պիտի տեսնենք որ Մեսրոպ հարճի ծնունդ լինելու պատճառ եկեղեցական ձեռնադրութիւն չէ կարող ընդունել։

*
* *

Եթէ Բուզանդի մէջ որ և է յիշատակութիւն չենք գտներ Մեսրոպայ մասին, զարմանք չէ. վասն զի և ոչ Ս. Սահակայ յիշատակութիւն կայ, առիթ ունենալով հանդերձ որ մի տեղ հարևանցի կերպով յիշած է Ս. Ներսէսի համար թէ. «Սա լեալ էր ամուսնաւոր յաշխարհակեաց կեանս նախ յաստիս (յանտիս) մանկութեան²»։

Տարակոյս չկայ թէ ինչպէս Տիրան իւր թողնեն, երկու եղբոր որդիքը, Ներսէսն ու վարդանն արքունի ծախքով հեռաւոր աշխարհներ դրկեց կրթուելու համար. նոյնպէս հաւանական թուի թէ ըստ կարգին իրենք, Ներսէս և վարդանն սնուցին և կրթեցին իրենց որդիքն զՍահակն ու զՄեսրոպն, ոչ միայն ի կեսարիա զրկելով, ուր ըստ Բուզանդայ Ներսէս «ի տղայութենէ անեալ և ուսեալ ի կեսարացոց քաղաքին Գամրաց ընդ հաւատարիմ վարդապետօք» այլ նաև ի բիւզանդիոն, ուր առաւելագոյն գիտութեամբ հմտացան աստուածաբանական ուսմանց և յոյն լեզուի և զբանասիրութեան³։ Բայց ընտանեկան և քաղաքական կենաց մէջ ոչ ոք անշուշտ աւելի հաւատարիմ վարդապետ կարող էր լինել տաղանդաւոր երիտասարդներուն քան Ներսէս ինքն. որուն քաղաքական կենաց յամենայնի հետևող եղած է և բարւոյն նախանձախնդիր Մեսրոպը։ Ինչպիսի՞ տպաւորութիւն թողած է վրան, Ներսիսի ներկայութիւն այն զրից և այն փառաց մէջ երբ նախանձելի էր «յարութեանն ի զինուորական կրթութեան»։ Կը տեսնանք որ Մեսրոպը ևս նոյն շաւղով պիտի ընթանայ և թերևս մասամբ իմն յաղթահարուի ուշիմ աշակերտէն։ Արդարև ինչ գովեստ որ Բուզանդ կը շուայէ Ներսէսի հասցէին «նախանձելի յարութեանն ի զինուորական կրթութեան»⁴։ Նոյնը առաւելան հանդերձ Մեսրոպայ համար կորին կը գրէ «Յանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականաց⁵»։ Այս համեմատութիւնը մեզի մի այլ խորհրդածութեան կը ձգէ ի նպաստ մեր առաջադրեալ խնդրին։

1. Հմմտ. նաև վրիկ Մաղխազ և վրէն Զինական (Փարպեցի էջ 126),
վրէն Վանանդացի (Փարպ. էջ 894),
վրէն Տաշթացի (Փարպ. էջ 356),
2. Բուզանդ. Դպ. Դ. գլ. Գ.
3. Բիւզանդիոն... Եւ յայնմ հետ վտակ գիտութեան որպէս ի Թագաւորանիստ վայրի յորդեալ բոլորն ի քաղաքէն... (Ղազ. էջ 13),
4. Բուզանդ. Դպ. Դ. գլ. Գ.
5. Կորբեն Պատմ. էջ 61.

Զինուորական արուեստը միայն ազատագրի դասակարգին սեփական էր, և յաւէտ թուի սիրելի Լուսաւորչայ թոռներուն: Պապ և Աթանազիւս, քահանայական պատիւը թողին, և իրենք զիրենք զինուորական արուեստին տուին¹: Ներսէս նոյնպէս ինքզինք զինուորական ծառայութեան տուել էր և արքունեաց մէջ բարձրագոյն տեղն բռնել էր²: Նոյն իսկ խաղայ պէս սրբականց մարդն զերծ չմնաց ճիսսիրութեան³ մեղադրանքէն որ մասնաւորապէս թուի սիրելի եղած է վահանեաց ազգին իբրև քաջի արանց վայել արուեստ մը, բուժանելով մօտակայ խնուսայ դաշտի մէջ մինչև ցարդ անուանի Հայկական Նժոյցներու երամակներ: Մեսրոփ ևս երիտասարդութեան ժամանակէն ինք զինք տուած է այդ արուեստին: Ո՞ր գիտէ թէ ինքն ևս այն նախարարներու որդւոց թիւէն չէր, որոնք խրախացեալ Գնելի հարսանեաց մէջ, խոստացան անոր տալ իրենց զաւակները « զորս առեալ մեծապէս հանդերձեաց զարդու և զինու⁴ »:

Զինուորութիւնը թեթեւ արուեստ չէր, այլ դժուարագոյններէն մէկն, որուն համար կը պահանջուի տաղանդ, հմտութիւն և աշխարհավարութիւն: Ամեն աշխարհակալ և մեծ զօրավար ունեցած է այդ յատկութիւններն որով հազարաւոր մարդիկ մէկ կամքով շարժել է, առաջնորդել և յաղթանակ կանգնել. յառաջ քան թշնամուն յաղթել, գիտացել են նուաճել և տիրել սիրով և մարդասիրութեամբ իրենց զօրականին: Իրաւ է Մեսրոփ չէ յիշուած աշխարհակալ մը կամ բանակի զօրավար, սակայն նաև ի խաղաղութեան գիտենալ կառավարել իրեն յանձնուած զօրագունդն, պահպանել կարգապահութիւն և հնազանդութիւն զօրաց մէջ, երկիւղի և պատկառանքի հետ սիրելի դառնալ, ահա յայսմ է մեծ մարդոյ արժէքն, և Մեսրոփ յայսմ իր արժանաւոր բարձրութեան վրայ կանգնած կը հանդիսանայ մեզ, դատելով զինքն Կորեան այս խօսքերէն, « Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհակաց կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականաց⁵ »: Եւ ինչո՞ւ թշուառ չլինէր այդ ազնուազարմ և հանճարեղ մարդն, այնպիսի բազմահանճար և աշխարհավար վարդապետի քաջարի զօրապետի մը ձեռքի տակ վարժուելով, որպիսին էր Ներսէս Մեծն: Որքան մեծ եղած է Ներսէսի հրճուանքը և վարդանի խանդավառութիւնն ի տես այդ զեղադէմ, պերճահասակ և վառվռուն երիտասարդին, որ կը խոստանար փայլուն ապագայ մը, զոր ինքեանք իսկ չէին կարող գուշակել:

1. Որք հարեալք զաւանդն հոգևորն պատուի, անձամբ զանձինս իւրեանց խտորատուր յարուեստն զինուորութեանն զինեցան: (Քուզ. Գա. Գ. զԼ. ԺԵ):

2. Աւել ի ժամանակին յայնմիկ էր ի վարս զինուորութեան... զզինուորական ձևն յինքեան բերել և զարդարեալ էր զեղեղիկ պատմութեանաւ և (ի) զարդ վայելուչ... զարքունական տեսերն զպողոստիկն զուսկպատեանն հանդերձ ականակապ մարգարտագարդ կամարուն ի սպասու նորս (Քաղաւորին) բարձեալ ունէր: (Քուզ. Գա. Գ. զԼ. Գ.):

3. Ապա կամեցեալ Արշակ թագաւորն պատուաւ և ազնաւթեամբ կարասոյն մերենայի խաբել զսուրբ եպիսկոպոսն խաչ, թագում ոսկի և բազում զանձս արծաթոյ և քաղցում Սժոյզս զարքունակամ միոյ... տայր նմա: (Քուզ. Գա. Գ. զԼ. ԺԱ.) — Այս խաչ... Եւ ոչ եղև ի նմա զամադիւտ սատանայ, բայց վասն միոյ նուազի, զի էր պճնող առ հանդերձս և ծիսաւել: (Խոր. զերթ Գ. զԼ. ԼԱ.):

4. Գնէլ... Թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգև ամենեցուն նախարարաց: Որոց հանճեալ ընդ նա և սիրեալ, ետուն առ նա զզաւակս իւրեանց. զորս առեալ մեծապէս հանդերձեաց զարդու և զինու. և առաւել ևս սիրեցին զնա: (Խոր. զերթ Գ. զԼ. ԻԲ):

5. Կորեւն. Պատմ. էջ 6:

Չինուորական արուեստն արգելք չեղաւ Մեսրոպին հետեւելու զիւսնագիրտութեան. քաջ հմուտ և ճարտար լինելով հեղինակ, ասորի և պարսիկ գրչութեամբ, որով երբ խոսորով կը թագաւորէ, կը կոչէ զինքն լինել վարիչ և ուսուցիչ արքայական զիւանին և ծառայողներուն: Մեսրոպը մնաց այդ պաշտօնի մէջ, մինչև խոսորովյալ անկումն: Քանզի խոսորով և իւր համախոհներն՝ Սահակ կաթողիկոս և Նախարարք, ամենքն պաշտօնանկ եղան Շապուհոյ հրամանաւ, որ եղծեց, խանգարեց ինչ կարգ և հաստատութիւն արած էր խոսորով իւր բաժնի մէջ: Ահա այս դէպքիս մէջ իբր համախոհ իւր ազգակցին Մեսրոպը զիւսնապետութեան պաշտօնէն ինկաւ, որ թերևս ինքն իսկ յօրինած էր զազանի դաշնագրութեան թղթերն Արկադու հետ. ոչ միայն այս, այլ և միւս նախարարներու պէս իրենն ևս վրդովուեցաւ Տանուտէրական պատիւը:

*
*
*

Ուսումնասիրութեանս ընթացքի մէջ ասացինք որ Տիգրան Միջին քրմութեան պաշտօնէն ձգեց զՎահուճիս, անոնց սեփական գիւղն յարքունիս զբաւեց: Վահուճիք զրկուած էին Տանուտէրական պատուէն, և ինկած էին ազնուականութեան ղառակարգէն և նոր կոչումն տրուած էր իրենց որ անծանօթ պիտի մնար ընդ միշտ, եթէ Պապն ունեցած չլլար հարձ մը կարձագատաց Հացեաց գիւղէն: Տանուտէրական պատիւն գլխաւորապէս կը կայանար յայնմ որ ամեն նախարար իւր սեփական զաւառի կառավարիչն էր և դատաւոր և ունէր իր առանձին զօրքն: Տոհմային պատմութեան մէջ երկար դարեր չի յիշուիր Վահուճեաց Նախարարութիւն, մինչև իսկ Բուզանդի ժամանակ, այսինքն այն ժամանակ երբ Տիրան թագաւորի փեսան Պապը, կարճագատաց գիւղէն առած էր հարձը, ուսկից ծնաւ Վրիկ իրաւագուրկ ազգէ, անմասն կառավարչական պաշտօններէ և պատիւէ: Սակայն Հինգերորդ դարու մէջ, Վարդանանց պատերազմերու ժամանակ Վահուճեաց Տանուտէրն և Վահուճեաց զօրքն մերթ ուխտապահաց մերթ ուրացելոց խմբի մէջ են: Եւ արդէն յառաջադէմ և մեծ նախարարութեանց կարգէն են այնպէս որ Յազկերտ Վահուճեաց Տէրը Գրիտ անձամբ կը ճանաչէր և միւսներու հետ զինք ալ ի Դուռն կոչեց¹: Բայց արդ խնդիր է թէ Վահուճիք ե՞րբ վերաստացան այդ Տանուտէրական պատիւն: Եւ Ս. Սահակի Գահնամակի մէջ Ութերորդ են ըստ կարգի: Բայց յառաջ քան զՍ. Սահակն արդէն եղած կ'երևի այդ շնորհումն բնիկ արքակունի թագաւորի ձեռամբ, զի Սուրբ Սահակ խնդրամատոյց եղաւ Վումէն հաստատելու

1. Ի տիս մանկութեան ուսեալ զպրութիւն յոյն. զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային խոսորովայ, կարգեալ յերմ ժառանգիր արքունի դպրաց: (Փարպեցի):

2. Եւ Արտաշէր ընկեցեալ զնա (զԽոսորով) ի տէրութենէն... ոչ զմեն Սահակ և ոչ զոր ի նախարարացն կարգելոց խոսորովայ եթող, այլ վրդովեաց ի պատուոյ իւրացանչիւր (Խոր. զիրք. Գ. զԼ. Ծ): Այս խմբի մէջ եղած է նաև Մամիկոնեան տունը, և Վումի ժամանակ Ս. Սահակայ խնդրանոց, կը վերահաստատուի ի տէրութիւն իւրոյ ազգին. (Խոր. զիրք. Գ. զԼ. ԿԵ):

3. Թագկերտ... կոչոյ հրաման տուեալ յազանէ յանուանէ զարս՝ զորս ինքն ճանաչէր որոց անուանքն են... ի տոհմէ Վահուճեաց Գրիտ անուն, (Եղբէք, 76. Վենետիկ):

Նախկին կարգն, զարտուղութիւն անելով իւր թոռնիկի Մամիկոնենոյ վարդապետի համար, որ անցաւ ի Զորորդ¹ կարգ Մեծ Նախարարութեանց, աւելցնելով վրան նաև սպարապետութեան պատիւն։ Ուստի վաճուռից ևս վերահաստատուելու համար այնքան բարձր դասակարգի մէջ, պէտք է ունեցած լինին մի բարձրագոյն տէր և պաշտպան և այդ Տէրն և Պաշտպանն մենք կը համարինք եղած է Ս. Ներսէս Մեծն Արշակ Թագաւորի ժամանակ, երբ սա Ներսէսի օգնութեամբ և առաջնորդութեամբ սկսաւ մեծամեծ բարենորոգութիւններ մտցնել Հայոց մէջ, յորոց մին եղաւ Նախարարաց խանգարուած կարգի վերահաստատութիւնն ինչպէս եղած էր ի բնէ ի նախնեաց հետէ։ Հաւանական է այս միջոցին Ներսէսի միջնորդութեամբ միայն Արշակ իւր ազգակիցներու Տանուտէրական գահն և կալուածքները դարձուցած պիտի լինի, ամենամեղ որ այն ժամաւ նակի Նոր Տանուտէրն կը հանդիսանար Արշակի հօրաքեռ թոռ և Ներսէսի հօրեղբոր որդին, վրիկն կամ վարդանիկ վաճուռին։ «Էւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն Թագաւորութեան Հայաստան երկրին որպէս և զառաջինսն, մեծամեծքն յիսրայեան յայտնաւ և գործակալն յիւրաքանչիւր չափու»²։

Այսուհետև հասկանելի է մեզ բուն բառերու նշանակութեամբ կորիւնի գրածներն թէ «տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհակաց կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրակաւնաց»³։ Այսինքն Մեսրոպ իսկապէս ժառանգել էր հօրից Տանուտէրական գահն, ունեցել էր իւր առանձին զունդն և զինուորութիւնն, որոց աւելի քան սիրելի՝ եղած է ցանկալի, ասկից աւելի մեծ գովեստ չէ կարելի լինել զօրապետի մը, և ոչ աւելի մեծ պատիւ այնպիսի զօրավարի մը ինչպէս էր Ս. Ներսէս որոյ ձեռասունն եղած էր Մեսրոպ և անբաժան ընկեր նորա անզուգական որդւոյն Սահակայ։ Ուստի երբ կարդանք նոյն կորիւնի մօտ թէ «մերկանայր այնուհետև զիշխանակիր ցանկութիւնսն»⁴ կամ թորենացւոյն թէ «ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն»⁵ պէտք է հասկանալ թէ Մեսրոպ թողոց հրաժարեցաւ Տանուտէրական իշխանութենէն և պատիւէն՝ ինքզինքն Աստուծոյ նուիրելու համար։ Իրաւ է որ այդ հրաժարումն ակամայ եղաւ, ինչպէս ասացինք, և ստիպողաբար Պարսից արքայի կողմէն, այլ ոչ առանց Նախախնամութեան կամաց, որ զնա մեծագոյն զօրաց և համակ Հայաստան աշխարհի լուսաւորիչ պիտի կարգէր։ Ուստի Հոգին առաւ տարաւ զինքը անպատենը, սիրեց մենակեցական վարքը, զոր սիրած էր նաև երբ քունական սուսերն ոսկեղորուզ զարդարուն կամարով մէջքին ունէր, կուսական գեղով պերճացեալ, հրաժարած երկարաւոր ցանկութենէն և յօրինաւոր ամուսնութենէ, որի ականարկութիւնն կը տեսնուի թորենացու խօսքէն իսկ, «ի նաւահանգիստ փութայ նաւ խոռովեալ, և անձն

1. Զորորդ ըստ Գահնամակին մի պատահեկին զոր գիտնականն Էմին ընծայել է Հ. Ալեքանին և պահուած է մեր ձեռագրատան մէջ։

2. Բուզանդ Դպ. Գ. ԳԼ. Բ. 66.

3. Կորիւն էջ 6.

4. Կորիւն էջ 7.

5. Թոր. զեբ Գ. ԳԼ. ԽԶ.

ժողովրդի խնդրէ զանապատ՝»։ Կամ մանաւանդ Բուզանդի ի պատիւ Ներսէսի գրած հետեւեալ տողերու մէջ կը գտնեմ նաև Մեսրոպայ իսկական նկարագիրն. «Էւ մինչդեռ իսկ զձեռն զինուորութեան յինչեան բերէր յերևելիսս, ներքին մարդովն զՔրիստոսն էր զգեցեալ յանձն իւր. և ազնուական վարս էր յինքեան կերպարանեալ։ Էւ յուսովն՝ զոր ունէր՝ խաչեալ էր ընդ Քրիստոսի, և թաղակից եղեալ էր ընդ նմին. և սիրով հաւատոյ մեռեալ էր մեղացն, և յարութեան յուսոյն արդաւորութեամբ սպասէր»։

Ձինուորական վարքը ամենավտանգաւոր միջավայրն է կորցնելու հոգեկան առաքինութիւնները, եթէ Մեսրոպը ժուժկալութեամբ առաքինացաւ երիտասարդական խոռվայոյզ ալիքներու մէջ, որպիսի՞ գերազանց առաքինութեամբք պիտի փայլի Եկեղեցւոյ խաղաղ նաւահանգստի մէջ։ Երկրաւոր թագաւորք չկարացին իրենց փառքով և պարզեներով գոհացնել այն լայն միտքը և լայն սիրտը, որ դառնացեալ ամենայն ունայնութենէ, աշխարհակիր ցանկութենէ և մարմնական պատիւէ՝ զոր գնայ անապատները փնտռելու մտքին ճարակ, սրտին խաղաղութիւն։ Անապատը, միայնութիւնն մեծամեծ գաղափարներու մայր եղած են, ազատարար և փրկիչներ տուեր են աշխարհի։

Մովսէս անապատէն հրաման ստացաւ տէր լինել Փարաւոնի որոյ ոտից առջև բլուրներ պիտի խոնարհին և ծով զարհուրեալ պատառելով ճանապարհ պիտի բանայ ներշնչեալ մարգարէին։ Անապատէն դարձաւ Յիսուս Հոգւոյն զօրութեամբ և փրկիչ երևեցաւ աշխարհիս։ Նոյն և Մեսրոպը Քրիստոսի խաչակիր գունդն խառնուելով, միայնութեան լեռնակեցութեան տալով ինզզինքն, շատ անգամ գիշերոյ խորհրդաւոր լուսութեան մէջ Հայաստանի լուսաւորութեան նոր ծրագիրն, զրոյց գիտն կ'երկնէր՝ այնպիսի գործ որ հաճոյ էր Աստուծոյ և մարդկան։

Կորիւն գոհացուցիչ կերպով նկարագրել է զՄեսրոպը իբրև տիպար ճշմարիտ, սրբասէր և աստուածասէր անապատականի. այս մասին մեր ծրագրէն դուրս է զբաղիլ. մենք պիտի պարապինք Գրոց գիւտի հարցով և ասոր համար հարկաւոր է ընդհանուր և համառօտ տեսութիւն մը մեր զրամկանութեան վրայ Հինգերորդ դարէն առաջ։

*
* *

Հայաստանի քաղաքական պատկերն, նման է աշխարհագրական քարտին, նկարուած մեծամեծ լեռներով և գետերով, լեռնաշղթաներով, ձորերով, ծործորներով, անտառախիտ մայրիներով և սարահարթ դաշտագետիններով։ Քաղաքական կեանքն լի է մեծամեծ աշխարհակալներու տիրապետութեամբ, արիւնահեղ պատերազմերու յիշատակներով, բարբարոսաց կոտորածներով, աւերածներով, հրդեհներով. մարդկային հեղեղներ՝ որոնք կատաղաբար վազելով սարերու կողերէն, դաշտերու

1. Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. ԽԷ։
2. Բուզ. Գ. Գ. ԳԼ. Գ։
3. Նոյնպէս առաւել հոգ ի մօր արկանէր, զհամաշխարհայնս սփոփելով... և զիւր նշանաբան Հայաստան ազգին հաստատել... (Կոր. 8)։

երեսն, սարուձոր, մարգագետին, թագաւորի ապարանքն և աղքատի խրճիթն լուացին արիւնով և անցան գնացին ոչնչութեան ծոցն, ջնջան եղան նոր ազգաց զարգանալովը, բայց իրենց ատելի յիշատակները պահեց պատմութիւնն. իմաստնոց և բարերարաց ի փառս, իսկ անմտից և արիւնարբուաց յամօթս: Բարեւացիք, Ասորեստանցիք, Քաղդէացիք Էգիպտացիներ, ողողեցին Հայաստան, ասոնց թողած քաղաքակրթութեան հետքն նման եղաւ իրենց երկրի գետերուն որոնք բարձրանալէն յետոյ կրկին ամփոփուելով նախկին ափունքներու մէջ կը թողուն շերտ մը սկի և դիրդի, ընդեղէններու քնութեան յարմար և պարարտացուցիչ:

Բարեւոյնի տիրապետութիւնն, աւելի շահաւոր եղած է քան Ասորեստանինը: Դատելով Խորենացու անգիր զրոյցներէ և վիպասանութիւններէ (poésie épique) և թուեւեաց երգերէն հիւսած պատմութիւնէն, Շամիրամայ և Վանայ բերդի նկարագրութեանց մէջ, շատ զարգացած քաղաքակրթութեան հանդէպ կը գտնուինք. եթէ այդ զարգացումն զուտ հայկական չհամարինք, սակայն անխժտելի է որ նա թողած է անջրնջելի հետք մը դրոշմուած Հայաստանի ժայռերու վրայ որ եղած են կարծիք և անտեղիտալի և ըմբոստ ամեն բռնութեանց դէմ, սակայն կակղեր են, խոնարհել են, մտքի և գրչի առաջ բացեր են իրենց ճակատն և խորխոր դշտին իրրեւ հարթուած մոմի վրայ գրեց ինչ որ գրեց, իր կամքը սէրը թէ սուրը. տակաւին ժամանակն ասոնց մասին կը պահէ իւր խորհրդաւոր լուսթիւնն¹: Չեղքը գրեց անցաւ, լեզուն մնաց, բեկնազրբը կը խօսին անցելոյ մասին, Հայաստան ութ-ինն դար Ն. Ք. ունեցեր է իւր գիրը. թէ և լեզուն լռէ սակայն միտքը դեռ մեզի հետ կը խօսի: Պիտի չխաբուինք որ այդ գիրը հանրամատչելի էր, որով ամեն հայ՝ զրակարգաց և դպիր լինէր. սակայն դիւանական կամ մեհհենական գրութեանց ծառայեր է երկար ժամանակ. և գուցէ համեմատական պեղումներ Հայաստանի մէջ, մեզի ընծայեն նոյն իսկ բեկնազիր թրծած աղիւններ, ինչպէս բարեւոյններն և այլն:

Էգիպտական տիրապետութիւնն գուցէ նոյնքան և աւելի շահաւոր եղած է Հայոց քան Բարեւացիներունը, որոնք աւելի զարգացած էին գիտութեամբ, արուեստներով և վաճառականութեամբ, որոց հետ սերտ յարաբերութեան և տուրևառի մէջ եղած են Հայք: Բնութեամբ յարմարող և հետևող այլև օրինակող հայն, չվարանցաւ անշուշտ իր ծանր բեկնային գրերն եղանակաւորել Էգիպտական հերթիկ կամ փունիկեան գրերու վրայ: Կադմոս մը կը յիշուի որ Յունաստան տարաւ փունիկեան բարեփոխած տառեր: Նոյնպէս Կադմոս մը ունի Հայաստան (իրը Հայկայ թոռներուց) արդեօք սա ևս Հայաստան բերաւ նոր ձևով գրեր թէ ոչ: Կադմոս գաղթական կը նշանակէ, ուստի՞ եկած էր մեր Կադմոսն, Փունիկէէն թէ Փոնդիայէն: Ինչ որ ալ լինի Հայաստանի իշխողներ և քուրմեր ունեցած են գիր մը որ գործած են մինչև Մակեդոնական տիրապետութիւնն և այնուհետև մոռացութեան տրուեր է: Սակայն Հայկական շրջանի մատենագրութիւնն մնացած բաց ի բեկնազիր տախտակ-

1. Իսկ զամենայն երես քարին իբր զբլաւ զմօմ հարթել, բազում զիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ի զարմանաւ անէ, (խոր. գիրք Ա. դ. ԺԶ):

երկու շրջաններունը, Տրդատ և Գրիգոր Լուսաւորիչ յոյն և ասորի դպրութեանց համար դպրոցներ կը բանան, ընտրանօք տղաք կը զըրկուին կեսարիա, Բիւզանդիոն և Աթէնք:

Հայ երիտասարդութեան մրցումն յոյն ուսանողներու հետ և երբեմն յաղթահարելն, յայտնի է մեզի Գրիգոր Նազիազանցու Ս. Բարսղի վրայ խօսած դամբանականէն¹, յորում թէ և ոմանց խնաստակութեան համար կը գանգատի, բայց և կը յիշէ բարեկամներ որոնք սերտ սիրով կապուած էին Ս. Բարսղի հետ, յորոց զխաւորն հանձարով և ազնուականութեամբ կը գերազանցէր անշուշտ Ս. Ներսէս² և վարդանիկն Պապայ հարձորդին: Աշխարհահռչակ համբաւ ստացեր էր Աթէնք և ի Հոովմ հայկազն Պարոյր կամ Պրոյրեհիոս, որուն հանձարի վրայ սքանչանալով Հոովմ պղնձի ամրողական անդրի կը կանգնէ, « Թագունհին տիեզերաց, Թագաւորի բանին³ », արձանագրութեամբ: Այսպէս նաև շատերը կարող ենք յիշել որոնք Դ դարու մէջ հայ միտքը զարգացուցին յունական իմաստութեամբ և կրթութեամբ: Դժբաղդաբար այսքան յառաջադէմ մատենագրութենէ ձեռքերնիս հասած է միայն Փաւստոս Բիւզանդացւոյն երկասիրութիւնն, որ աւելի տարէջրութիւն է քան Պատմութիւն, սակայն նուրբ և մշակուած մտքի երկունք է, որ դարերու ընթացքի մէջ չի կորցներ ոչ արժէքն, ոչ թարմութիւնն, զի կը ներկայացնէ կեանքի առօրեայ պատկերն, և զրուած ժողովրդեան խօսած կենդանի բարբառով, հայ է զրոյդ հին յունական վաղնջուց գտնուած տառերով որոնք Ծովաց և Աղձնեաց վարժարաններու մէջ յարմարացուած էին հայ մանուկների համար. բայց « անբաւական ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզւոյն » և կարօտէին քաջ արուեստագիտի ձեռքին Մեսրովբայ կերպածնելուն, որպէս զի լինէր ինքն միայն մեր Ոսկէ դարու զբաղանդութեան աղբիւր՝ Հայր և Ուսուցիչ և Հիմնադիր:

Հ. Գ. Վ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

1. Զառ Ի. Գրիգ. Նազիանզացու. Կոլոնիա 1.

2. Ի տղայութենէն անհալ և ուսեալ ի կեսարացուց քաղաքին Գամրոց ընդ հաւատարիմ վարդապետօք. և ցանկալի եղեալ իւրոյն համարուեստն զուսկացան (հասակակցացն):

3. Եւնապիոս — վարք իմաստասիրաց — Պրոյրեհիոս — Կոլոնիա 1613.